

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

ՇՈՒԷԴ ԾԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴ ՖՐԵԴՐԻԻՔ ՀԱՍԵԼԵՈՒԻՍԹԸ ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ԱՐՏՈՒԻ ԲԱՆԶՈՒՆԵԱՆ
mala@freenet.am

1757ին Ստոկհոլմում Շուէդիայի թագուհի Լովիսա Ուլրիքայի (Lovisa Ulrika, 1720-1782) նախաձեռնութեամբ լոյս է տեսել *Iter Palaestinum Eller Resa Til Helige Landet, Förrättad Ifrån år 1749 Til 1752, Med Beskrifningar, Rön, Anmärkningar, öfver De Märkvärdigaste Naturalier* (Iter Palaestinum Կամ Ճանապարհորդութիւն Սուրբ Երկիր 1749-1752 Թուականներին, Նկարագրութեամբ Հանդերձ) գիրքը, որի հեղինակն էր չուէդ վաղամեռիկ ճանապարհորդ, բուսարան եւ բժիշկ Ֆրեդրիք Հասելքուիսթը (Fredrick Hasselquist, 1722-1752)¹։ Ընդամէնը երեսուն տարի ապրած այդ բազմաշնորհ երիտասարդը սերունդներին է թողել հետաքրքիր մի ուղեգրութիւն՝ Արեւելք կատարած իր ճանապարհորդութեան վերաբերեալ, որտեղ ուշագրաւ տեղեկութիւններ է հաղորդել նաեւ հայ ժողովրդի մասին։

Մեր հաշուամերով՝ Հասելքուիսթը չորրորդ չուէդ ճանապարհորդն է, որ եղել է Արեւելքում եւ շփուել հայերի հետ։ Նրա նախորդներն էին Բենզթ Բենզսթոն Օքսենսթիերնան (1591-1643), Նիլս Մաթսոն Շիոփինգը (ճանապարհորդել է 1654-1656ին) եւ Ուփսալայի Համալսարանի Արեւելագիտութեան Բաժանմունքի ուսուցչապետ Միքայէլ Օլոֆսոն Էնեմանը (1676-1714)²։ Վերջինս 1711-1712ին ճանապարհորդել է Փոքր Ասիայում եւ Եգիպտոսում։ Նրանից մի քանի տասնամեակ անց, 1749-1752ին, նոյն ուղեքիւղ կրկնել է Ֆրեդրիք Հասելքուիսթը³։

Հասելքուիսթի *Iter Palaestinum* գրքի առաջաբանը գրել է բուսարանի ուսուցիչը՝ չուէդ ականաւոր կենսարան Կարլ Լինէյը (Carl von Linné, լատինական ձեւով՝ Charles Linnæus, 1707-1778), որտեղ նա մանրամասներ է հաղորդել իր վաղամեռիկ ուսանողի կեանքի եւ գործունէութեան վերաբերեալ։ Հասելքուիսթը ծնուել է 1722 Յունուարի 3ին, Թորնվալայում (Արեւելեան Գոթիա), կարգաթող քահանայ Անդերս Հասելքուիսթի ընտանիքում։ Հայրը վախճանուել է երբ որդին դեռեւս փոքր էր, իսկ մայրը՝ Մարիա Հելենա Փոնթինը (Pontin), եղել է մտային հիւանդ։ Ֆրեդրիքի կրթութեամբ զբաղուել է մօրեղբայրը՝ եկեղեցու հովիւ Փոնթէնը, որը նրան կրթութեան է տուել Լինշէօփինգի

դպրոցում: Յետագայում իր ուսման ծախսը Ֆրեդրիքը հոգացել է անձամբ՝ կրտսեր տարիքի աշակերտներին անհատական դասեր տալով:

1741ին Հասելբուխթն ընդունուել է Ուփսալայի Համալսարան, սովորել բժշկութիւն եւ կենսաբանութիւն: Գրել է նաեւ բանաստեղծութիւններ: 1748ին արժանացել է թագաւորական կրթաթոշակի: Գիտութեան հանդէպ Հասելբուխթի ունեցած օժտուածութեան «Առաջին ապացոյցը եղաւ նրա «Բոյսերի Արժանիքները» գիտաքեզը, որը նա լաւ էր գրել եւ պաշտպանեց տրնաջաւնօրէն...», — վկայել է Լինէյը⁴: Ի դէպ, վերջինս է Ֆրեդրիքի մէջ հետաքրքրութիւն առաջացրել արեւելեան երկրների, յատկապէս Պաղեստինի նկատմամբ, ասելով, որ այնտեղի բուսական աշխարհը մնացել է լիովին չուսումնասիրուած: Հասելբուխթը վճուել է դառնալ այդ երկրի բուսաշխարհի առաջին հետազօտողը եւ լրջօրէն պատրաստուել է ճանապարհորդութեան, գումարներ է հայթայթել իր ուղեւորութեան համար, սովորել արարերէն եւ այլ արեւելեան լեզուներ⁵: Անգամ թոյլ թոքեր ունենալու հանգամանքը նրան ետ չի կանգնեցրել իր որոշումից. նա համոզուած է եղել, որ կլիմայի փոփոխութիւնը դրական ազդեցութիւն կ'ունենայ առողջութեան վրայ:

1749ի ամռանը Հասելբուխթը բուսաբանութեան վերաբերեալ դասախօսութիւններ է կարդացել Ստոկհոլմում: Լեւանտական Առեւտրի ընկերութիւնը նրան իրաւունք է տուել անվճար մեկնել մինչեւ Չմիւռնիա այդ ընկերութեանը պատկանող նաւով: Հասելբուխթը ճանապարհ է ընկել նոյն թուականի Օգոստոսի 7ին: Նոյեմբերի 26ին հասել է Չմիւռնիա, որտեղ մնացել է ամբողջ ձմեռ: 1750ի Մայիսին նա հասել է Եգիպտոս. այնտեղ մնացել է մօտ մէկ տարի, ուսումնասիրել բուրգերը, Նեղոսի հովիտը: Այստեղից թղթակցութիւններ է ուղարկել Ստոկհոլմ, որոնք տեղի մամուլում տպագրուել են «Գրական Նորութիւններ» վերնագրով: Եուէղիայում նա յարուցել է բոլորի հիացմունքը, Ուփսալայի եւ Ստոկհոլմի թագաւորական Ակադեմիաները նրան ընտրել են իրենց ընկերութիւնների անդամ:

Հասելբուխթը 1751ի Մարտին Գահրէէից ուղեւորուել է Պաղեստին, եղել Երուսաղէմում, Հայֆայում եւ այլուր⁶: Այնուհետեւ երիտասարդ շուէդ բուսաբանը կիպրոսի եւ Հոողոսի վրայով հասել է Չմիւռնիա՝ արեւելեան տարրեր բուսատեսակներով ծանրաբեռնուած եւ Եուէղիա վերադառնալու նպատակով: Նա մտադիր է եղել հայրենիք հասնելուն պէս հաստատուել գիւղում եւ կաթնային սննդակարգով վերականգնել առողջութիւնը: Սակայն առողջական վիճակը գնալով վատթարացել է, եւ թոքախտից հիւժուած, նա մահացել է 1752ի Փետրուարի 9ին, Չմիւռնիայում⁷: Մահից յետոյ նա թողել է 14.000 թալէր պարտք, ինչպէս նաեւ չորացրած բոյսերի, Նեղոսից բռնած ձկների, օճերի, միջատների, արարական ձեռագրերի, եգիպտական մումիաների մի մեծ հաւաքածու, որի մի մասն է միայն հնարաւոր լինում փրկել: Գնահատելով վաղամեռիկ հայրենակցի անձնուիրութիւնը՝ Եուէղիայի թագուհի Ուլրիքան մարել է Հասելբուխթի բոլոր պարտքերը, եւ նրա ֆանքերով գիտնականի արժէքաւոր հաւաքածուի փրկուած մասը եւ արխիւը Չմիւռնիայից հասցուել է Եուէղիա:

Այժմ Հասելքուխթի հաւաքածուները պահոււմ են Ուփսալայի էվոլյուցիայի թանգարանում (Evolutionsmuseet) եւ Ստոկհոլմի թագաւորական թանգարանում եւ Բերգիուսի Բուսարանում (Bergius Herbariet)։

Ուլրիքա թագուհին է գրադուել նաեւ Հասելքուխթի ձեռագրերի հրատարակութեան խնդրով։ Բուսարանի մահից հինգ տարի յետոյ Լինէյի խմբագրութեամբ լոյս են տեսնում նրա ճամփորդական նոթերը։ Այս փաստաչատ, միաժամանակ աշխոյժ ոճով գրուած գիրքը մեծ ընդունելութեան է արժանացել, թարգմանաբար լոյս տեսել Լոնդոնում, անգլերէն՝ Գիրքը լոյս է տեսել նաեւ՝ գերմաներէն, ֆրանսերէն եւ հոլանդերէն։

Գիրքը բաղկացած է երեք մասից։ Առաջին մասն ուղեւորութեան նկարագրութիւնն է, որ աւարտուում է 1751ի Յուլիսով։ Երկրորդ մասում (գրուած մեծ մասամբ լատիներէն), մանրամասն տեղեկութիւններ են տրուում հեղինակի տեսած զանազան բոյսերի, կենդանիների, դեղամիջոցների եւ բժշկական փորձերի վերաբերեալ։ Գրքի երրորդ մասը Հասելքուխթի նամակներն են՝ ուղղուած իր ուսուցիչ Լինէյին, ինչպէս նաեւ ճանապարհորդութեան ընթացքում նրա ուսումնասիրած քարերի, թռչունների, ձկների, բոյսերի նկարագրութիւններն ու դասակարգումը։ Այսօր Հասելքուխթի արխիւը պահոււմ է Շուէդիայի Ուփսալա քաղաքի համալսարանի գրադարանի (Փարոլինա Ռեզիւիւա) ձեռագրային բաժնում։

Ծրեղրիք Հասելքուխթը հայերիս համար ուրոյն հետաքրքրութիւն է ներկայացնում այն պատճառով, որ նրա ուղեգրութեան մէջ բազմիցս յիշոււմ են հայն ու հայկականը։ Երիտասարդ շուէդն իր ճանապարհորդութեան ընթացքում տարրեր առիթներով շփուել է հայ ժողովրդի ներկայացուցիչների հետ, (օրինակ, Մագնեզիա քաղաքն է այցելել մի հայ ծառայի ուղեկցութեամբ¹⁰), հայ եկեղեցում ներկայ է գտնուել Զատկական Ճրագալոյցի պատարագին եւ նկարագրել այն, գնահատել հայ ժողովրդի արժանիքները։ Նրա ճամփորդական նոթերը թէեւ սակաւաթիւ, սակայն արժէքաւոր տեղեկութիւններ են պարունակում Զմիւռնիայի, Հալֆայի եւ Երուսաղէմի հայոց վերաբերեալ։ Իր ճամփորդութեան ընթացքում սովոր լինելով ամէնուր հանդիպել հայերին առնչուող կառոյցների՝ Լիրանանի Սալդա քաղաքի մասին հարկ է համարել նշել, որ այնտեղ «հայերը չունեն ոչ եկեղեցի, ոչ տուն»¹⁰։

Ուփսալայի Համալսարանի գրադարանում Հասելքուխթի արխիւն ուսումնասիրելիս մեր ուշադրութիւնը գրաւեց մի այլոճ, որ պարունակում է ճանապարհորդութեան ընթացքում նրան հանդիպած տարրեր անձնաւորութիւնների ընծայագրեր եւ սրտի խօսքեր՝ առ երիտասարդ շուէդացին։ Յուճարէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, լատիներէն եւ արաբատա գրութիւնների մէջ առկայ է նաեւ մի ֆրանսերէն-հայերէն գրութիւն, որ դրել է զմիւռնիացի մի հայ՝ Պոլ Զուհրաբ (Պօղոս Զուհրաբեան) անունով։ «Si mes yeux Vous on pendu mon cœur vous Voit toujours։ Էյէր աչնրս իմ քեզ կորուց սիրտս իմ քեզ է միշտ համապազ։ a Smirna le 6 may 1750 Paul Zuhrab»¹¹։

Քարգմանարար ներկայացնում ենք Ֆրեդրիք Հասելբուխի Iter Palaestinum գրքի այն հատուածները, որոնցում խօսւում է հայերի մասին: Քարգմանութեան համար հիմք են հանդիսացել 1757ի շուէդերէն եւ 1766ի անգլերէն հրատարակութիւնները: Սուր փակագծերում տրուած նշումները Քարգմանչիւն են: Կատարել ենք աննշան կրճատումներ:

ՖՐԵԴՐԻՔ ՀԱՍԵԼԲՈՒԽԻՍԹ
ITER PALAESTINUM ԿԱՄ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ
ՍՈՒՐԲ ԵՐԿԻՐ 1749-1752 ԹԹ.
(հատուածներ)

Յունական եւ հայկական եկեղեցու համար այս շարքը տօն է: Նրանք օգտագործում են հին եղանակը, ինչպէս մենք ենք գործածում այստեղ Շուէդիայում¹²:

Հայերը ցուցադրեցին նոյն գործողութիւնը (ուսնլուայի ծէսը - Ա.Բ.) կէսօրին¹³, սակայն դա նման չէր այն տեսարանին, որ յոյները կատարեցին: Այն խորանի առջեւ իրականացրեց գլխաւոր քահանաներից մէկը (քանի որ նրանք այդտեղ բնակուող եպիսկոպոս չունեն), այլ ուրիշ միաբանութիւնների եպիսկոպոսներին ենթակայ մէկը, որը հիմա եւ յետագայում այցելում է նրանց: Պատարագն առաջինն ընթերցեց մի քահանայ, իսկ շուրջառ՝ արծաթ ծիսական անկիւնակապով: Նա նստած էր գորգի վրայ¹⁴, դիմացն արող էր դրոսած, որի վրայ պիտի նստէր նա, ում ոտքերը պէտք է լուան: Վերջինները հերքով տեղ զբաղեցրին արողի վրայ: Առաջինը յուացին տասներկու քահանաների ոտքերը, սակայն խոնարհութիւնն այստեղ շատ ւառելի էր, քան յոյների մօտ, քանի որ այստեղ ողջ միաբանութիւնն ունէր այդ արժանիքը, ամենահարուստ վաճառականից մինչեւ ախոռի ամենացածր ծառան, որոնք կազմում են միաբանութեան գլխաւոր տարրը: Քահանաները յուացին եւ չորացրին իրենց ոտքերը՝ դրանք օձելով թարմ խղով, որը, ինչպէս նրանք ասացին, պատրաստուած է ջահել կոփի առաջին անգամ կրած կաթից: Նա, ում ոտքերը յուացել եւ օձել էին, համբուրում էր քահանայի ձեռքը եւ աշխուժօրէն հեռանում՝ տեղ տալով յաջորդին: Քահանայի երկու կողմում մարդկանց մեծ քազմութիւն էր՝ ծեր եւ երիտասարդ, որոնք երգում էին միեւնոյն տեհած տոնով, ինչպէս յոյները, սակայն նրանք երգում էին գրական հայերէնով, որը նաեւ գործածում է հասարակական երկրպագութեան ընթացքում եւ որը նոյնքան տարբեր է իրենց խօսած հայերէնից, որքան որ գրական յունարէնն է տարբերում ժամանակակից յունարէնից¹⁵:

Հայերն ունէին մեծ եւ հրաշալի պատարագ ամսի 14ին, Չատկուայ նախօրէին, որին եւ ներկայ գտնուեցի: Խորանից վար գտնուող արողի վրայ մի գրակալ է գետեղուած, որի վրայ դրուած են ւաւտարանիչների գրքերը՝ գրուած գրական հայերէն, վրան կարմիր եւ ոսկեգոյն կտորի կազմ քաշած: Գրակալի մի կողմում գետեղուած է մի ամրացուած արող, որը զբաղեցնում է գլխաւոր քահանան (որը ղեկավարում է արարողութիւնը՝ եպիսկոպոսի փո-

խարէն) հազամ իր սեւ քահանայական զգեստը: Նրա ամէն կողմում նստում է մի-մի քահանայ՝ նոյն կերպ հագնուած: Վեց ամուսնացեալ քահանաներ իրար ետեւից գնում են դէպի գրակալը: Ոմանք կարդում են, իսկ ոմանք՝ գրքից ինչ-որ բան երգում: Նրանց հագին իրենց սեւ քահանայական զգեստն է, եւ երբ նրանք անցնում են իրենց պարտականութիւնների կատարմանը մի գեղեցիկ շուրջատ են գցում իրենց վրայ: Ամբիոնի իւրաքանչիւր կողմում մի քահանայ է կանգնում՝ շուրջատով եւ խոյրով, ձեռքներին մոմեր պահած, իսկ նրանց կողքին կանգնած են սպիտակ ժամաշապիկ հագած եւ խաչեր բռնած տղաներ: Երբ այս շրջանն ամբողջացաւ, տասներկու վայելչատես երիտասարդ տղամարդիկ մտան նոյն տեղը, հագներին՝ մինչեւ գետին հասնող սպիտակ ժամաշապիկ, մէջքի եւ բերքի մասերում կարմիր խաչերով զարդարուած: Նրանք գլխաբաց էին, մինչեւ ականջները սափրուած, գլխի գագաթը ճաղատ, ինչպէս Հոռոմի վանականներինը: Որքան որ կարողացայ իմանալ նրանցից ոմանք հոգեւոր դասի աշակերտներ են, ոմանք՝ եկեղեցու բնդհանուր սպասատրներ¹⁶: Նրանք, ովքեր բախտ են ունեցել լինել Երուսաղէմի շրջակայ սուրբ վայրերում՝ ձեռք են բերել «հաջի» անունը: Բոլորն էլ գեղեցկատես եւ քարեկազմ երիտասարդներ էին, եւ բում էր, որ գտնուում են ոչ թէ եպիսկոպոսի, այլ գնդապետի ենթակայութեան ներքոյ: Նրանք, երբ առաջ գնացին, համբուրեցին փոխեպիսկոպոսի ձեռքը, նոյնը կատարեցին վերադարձին: Նրանցից իւրաքանչիւրը կարդաց կամ երգեց ինչ-որ բան գրքից, նոյն եղանակով, ինչ որ նախորդները, եւ նրանց իւրաքանչիւրի երգեցողութեան արանքում քահանաներից մէկը, որ նստած էր յատակին, վեր էր կենում եւ կրկնում որոշ բառեր երեք անգամ: Եւ չհասկացայ, թէ դրանք ինչ բառեր են, բայց ինձ ասացին, որ «փառք» է: Նրանց երգն աւարտուեց. նրանցից մէկը, որ արդէն երգել էր, մի քանի աստիճան բարձրացաւ եւ կանգնեց խորանի առջեւ, որ փակուած էր վարագոյրով: Երբ նա միեւնոյն գրքից մի հատուած երգեց, խորանի առջեւ հնչեց երգ եւ գործիքային երաժշտութիւն: Վերջինս կազմուած էր փոքր երկաթեայ սրինգներից (նման մի տեսակ ծնծողաների), որ ազուցուած են իրար, եւ երկու հաստ արոյրե թերթերից, որոնք ճիշտ ժամանակին իրար են բախում¹⁷: Դա բուրբական երաժշտութիւն է եւ երգի մէջ այնքան էլ վատ չի հնչում¹⁸: Որոշ ժամանակ անց փոքրիկ զանգերի ձայն լսուեց: Երբ երաժշտութիւնը միառժամանակ դադարեց, վարագոյրը, որ քարցնում էր խորանը, բացուեց: Այնժամ տեսանելի եղաւ ծեղ մեծարգոյ քահանան, կանգնած խորանից մի փոքր հեռու, գլխին՝ քանկարժէք քարերով զարդարուած ոսկեգօծ եպիսկոպոսական քազ¹⁹: Նրա երկու կողմում կանգնած էին սեւ հագուստով մէկական քահանայ, որոնք մինչ այդ բեմում էին, ձեռքներին՝ բուրվառ եւ մոմեր: Քահանան սկսեց երգել եւ օրհնաբանել, որին միաբանութիւնը պատասխանում էր երգով եւ երաժշտութեամբ: Մի փոքր անց հաղորդութիւն բերին խորանի առջեւ գտնուող մի փոքր խցից: Այն բերեց վերոյիշեալ աշակերտներից մէկը՝ պահած իր գլխին հաւասար եւ դրեց խորանին: Միեւնոյն ժամանակ եկաւ մէկ ուրիշը, որը քահանայից վերգրեց խոյրը: Վերջինս այժմ պետք է օրհնի հաղորդութիւնը եւ ցոյց տայ միաբանութեանը:

Իւրաքանչիւրը վառեց այն բազմաթիւ մոմերը, որոնք նախապէս փողի դիմաց տալիս էին ամբողջ եկեղեցում: Երկուսը վառեցին միանգամից, այնքան արագ, որքան արարողութիւնն էր առաջ ընթանում: Ամենամեծ մոմը, որ գտնուում էր խորանի առջեւ եւ մօտաւորապէս վեց մատնաչափ շրջագիծ ունէր, վառեցին զգացմունքով, երբ հաղորդութիւնն էր օրհնում: Քահանաները երգում էին, եւ միաբանութիւնը ձայնակցում էր, մինչեւ որ արարողութիւնն աւարտուեց: Երկու կողմի քահանաներն ունէին ափսեւներ՝ ամբացուած մի երկար գաւազանի, որոնք նրանք զրնգացնում էին, երբ պատարագի հերթական մասն էր կատարում, նաեւ՝ երբ բուրվառակիւր քահանան կատարում էր իր պարտականութիւնը՝ յաճախ ճօճելով եւ տարածելով իր անուշահոտութիւնը խորանի եւ երգչախմբի կողմը: Վարագոյրը մինչեւ վերջ բացուեց, որը նշանակում էր, որ ամէն ինչ վերջացաւ, եւ բոլորը պիտի տուն գնան: Հիմնական խորանի երկու կողմում կային մեկական փոքր խորան, որոնց վրայ ոչ մի արարողութիւն չկատարուեց, սակայն եկեղեցուց դուրս գտնուող գեղեցիկ մատուռում ուրիշ քահանաներ պատարագ էին մատուցում նրանց համար, որոնց համար տեղ չէր եղել եկեղեցում²⁰:

Ամսի 15ին, Չատկուայ օրը, հայերի եւ յոյների տօնը սկսուեց: Ուշագրաւ է, թէ ինչ եղանակով էին վերջինները կատարում այդ տօնը, քանի որ այն վկայում է, թէ որքան է այս ժողովուրդը պահում նախկինում ունեցած իր հակումը դէպի սանձարձակ գուարճութիւնները՝ տօների ժամանակ... Նրանք ազատ են՝ իրենց տներում եւ փողոցներում հարբելու, կռուելու, պարելու եւ անելու ամէնը, ինչ որ իրենց սիրտն է փափագում... [Ի տարբերութիւն յոյների] հայերն աւելի հանդարտ եւ իմաստուն ժողովուրդ են եւ իրենց տօները չեն նշում այսպիսի ծայրայեղութիւններով: Եւ երբեք չտեսայ նրանց պարելիս, հարբելիս կամ փողոցում աղմկելիս, սակայն եթէ նրանք գանկանում են գուարճանալ՝ գնում են որեւէ տուն կամ խան, որտեղ հայ սպասաւորները հաւարում են եւ վայելում անմեղ գուարճանքներ, կամ որեւէ խումբ հեծելավարում է, որը նրանց հաճոյք է պատճառում եւ գոյց է տալիս, որ նրանք իրենց նախնիներից ժառանգել են լաւ հեծելավարութեան արուեստը²¹:

Մենք չենք ակնկալում բուրքական ճարտարապետութեան մէջ գտնել հետքերն այն փառահեղութեան, որ տակաւին երեւում են հին եգիպտացիների, յոյների կամ արաբների մօտ: Թուրքը չգիտի, թէ ինչպէս է պէտք քարը յարձար կերպով գետնէլ, շատ աւելի քիչ է նրա՝ պատ շինելու կարողութիւնը: Հայերն են նրանց ճարտարապետները: Սրանք բնական հակում ունեն դէպի այս արուեստը: Եւ օժտուած այն բոլորով, ինչ որ տեսել են Արեւելքում իրենց ուղեւորութիւնների ընթացքում՝ կառուցում են այնքան լաւ, որքան որ կարելի է ակնկալել մի ժողովուրդից, որն իր ողջ իմացութեան համար կարծես թէ պարտական է բնութեանը: Եթէ այս ժողովուրդը կարողանայ Եւրոպա ուղեւորուել եւ այնտեղ զարգացնել իր կարողութիւնները, մենք գուցէ Արեւմուտքում ունենանք բոլոր օգտակար կառույցների մէջ վարպետներ, որոնք հաւանաբար մրցեն հների հետ եւ անցնեն նորերից շատերին²²:

Այդ տեղը (Հայֆան - Ա.Բ.) մի քանի տարի առաջ հիմնականից շատ արեւի վատ վիճակում էր, սակայն մի կոստանդնուպոլսեցի հայ²³, ինձ անյայտ պատճառներով, իրաւունք ստացաւ բարեւաել շինութիւնները, որը նա կատարեց՝ վերաշինելով նաւակայանը եւ արեւի կանգնեցնելով մի քանի քարէ կառոյց ու շտեմարան շատ արեւի նախընտրելի այն ողորմելի պատկերից, որ եղել է նախկինում: Քաղաքի միւս տները խոճուկ խրճիթներ են, որտեղ բնակուում են մեծ մասամբ բուրքեր եւ արաբներ՝ որոշ յոյների եւ հայերի հետ միասին, վերջիններիս վանականներն այստեղ իջեւանատներ ունեն ուխտաւորներին ընդունելու համար²⁴:

[Երուսաղէմում] այն տեղը, որտեղ նախկինում կանգնած է եղել [քահանայապետ] Աննայի պալատը եւ որտեղ Քրիստոսին տանջել են, պատկանում է հայերին, որոնք մի փոքր եկեղեցի ունեն այնտեղ²⁵: ...Մէկ այլ հայկական եկեղեցի կառուցուել է այն տեղում, որտեղ, ասում են, Քրիստոսին հարցաքննել է Կայափասը, առաջինից ոչ շատ հեռու, սակայն քաղաքի դարպասներից դուրս²⁶: Երկու եկեղեցիներում էլ կայ գեղեցիկ զարդարուած առանձին փոքր սենեակ՝ ճիշտ այդ դէպքի կատարման վայրի վրայ եւ հարցաքննութեան տեսարանի պատկերով հանդերձ:

Ամսի 9ի առաւօտեան եւ այցելեցի հայերի պատրիարքին²⁷, որի հետ ծանօթացել էի Չմիւռնիայում²⁸: Նա նստում է այդ ժողովրդի վանքում, որն ամենամեծն է Երուսաղէմում, արեւի մեծ, քան լատիններինը, եւ հարուստ նրանցից յետոյ²⁹: Վանականների սենեակներից բացի նա ունի նաեւ հազարից արեւի սենեակ ուխտաւորների համար: Հարուստ հայ ժողովուրդը, որն Արեւելքի բոլոր ժողովուրդներից ամենից շատ է հակուած դէպի աստուածափախութիւնը, եթէ ոչ սնահաւատութիւնը, ուխտագնացութիւնների միջոցով Երուսաղէմում իրենց այս հոգեւոր բնակութիւնն այնքան պատուաւոր դիրքի է հասել: Տարի չի անցնում, որ հազարից արեւի [հայ] ուխտաւորներ այստեղ չգան Հայաստանից, Պարսկաստանից եւ Թուրքիայից, որոնք Երուսաղէմից չեն հեռանում՝ առանց նշանակալից նուիրատուութիւն կատարելու: Վանքում նրանց ունեցած մատուոր Երուսաղէմում եղած անկախ մատուռների մէջ ամենագեղեցիկն է: Այն ամբողջովին զարդարուած է շքեղ վարագոյրներով, գեղեցիկ նկարներով եւ անթիւ քանակութեամբ արծաթէ ջահերով, մի մասը ոսկէգօծուած եւ գրեթէ բոլորն էլ պատրաստուած ակնառու վարպետների ձեռքով³⁰:

[Նկարագրում է Երուսաղէմի մի յունական եկեղեցի, որին] «կցում էր մի սրահ, որի մի մասը պատկանում էր հայերին, բաղկացած մի տարածքից, որ պարունակում էր եօթ սիւն իրենց եկեղեցու համար»³¹:

[Ծննդեան տօներին նախկուպոսից սուրբ կրակը վերցնելու արարողութեան առթիւ] Որոշ հարուստ վաճառականներ, որոնց մեծ մասը հայեր կամ ասորիներ (քանի որ յոյները մեծ մասամբ աղքատ են) իրենց առաջարկում են այդ նպատակի համար: Երեք տարի առաջ մի պարսկաստանցի հայ առաջին կրակի համար 30 հազար ցելսին³² վճարեց, մի գումար, որ երբեւէ չի վճարուել դերիւեան պատգամարեթի պատասխանի համար³³:

...Ամսի 18ին, երբ ես պիտի հրաժեշտ տայի հայոց պատրիարքին, նա ինձ առաջարկեց ուղեկցել իր վանքում գտնուող Սուրբ Յակոբեան եկեղեցին՝ տեսնելու համար նրա սպասքը: Դրանք տեսարժան են, լինելով ամենահարուստը եւ ամենաարժեքաւորը, որով Արեւելքի ցանկացած եկեղեցի կարող է պարծենալ, ու թերեւս հաւասար է Երուսալի ամենամեծ եւ ամենահարուստ քրիստոնէական եկեղեցիների կարասիներին: ...Ոմանք մաքուր ոսկուց են, ոմանք՝ ոսկեջրած արծաթից, եւ զարդարուած են բանկարժէք քարերով: Բահանաների հանդերձանքն ամբողջովին կարուած է Հնդկաստանից բերուած ամենահրաշալի միւթերից, եւ նրանց մեծ մասը զարդարուած է բանկարժէք քարերով: Եկեղեցու բոլոր ջահերն արծաթից են, լաւ մշակուած եւ կանոնաւոր շարքով կախուած, եւ բաւական բանկ արժեն: Բոլոր այդ սպասքերէնն այդ օրը դրել էին մեծ սեղանին՝ Սուրբ Յակոբի օրն այն հասարակութեանն ի ցոյց դնելու համար: Լատիներէ կարասիները սքանչելի են եւ թերեւս աւելի լաւ ճաշակով են պատրաստուած, սակայն իրենք նոյնպէս խոստովանում են, որ հայերինն աւելի հարուստ է³⁴:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Fredrick Hasselquist, *Iter Palaestimum Eller Resa Til Helige Landet. Förrättad Ifrån år 1749 Til 1752, Med Beskrifningar. Rön. Anmärkningar, öfver De Märkvärdigaste Naturalier*, ed. by C. Linnæus, Stockholm: Trykt på L. Salvii åaastnad, 1757: Սոյն գրքի լուսատիպ հրատարակութիւնը տպագրուել է Ստոկհոլմում, 1969ին:

² Նրանց մասին տես մեր՝ *Հայաստան-Սկանդինավիա. Պատմամշակութային Անշուքիւններ* գրքում, Երեւան, 2003, էջ 67-71:

³ Հասելքուիսից յետոյ շուէդներից Երուսաղէմ այցելել է Լարս Քիւմբլինը, որը 1770ին Ստոկհոլմում հրատարակել է *Պաղեստինի Կամ Յուդայի Երկրի Աշխարհագրական Նկարագրութիւնը* շուէդերէն գիրքը:

⁴ Fredrick Hasselquist, *Voyages And Travels In the Levant In The Years 1749, 50, 51, 52. Containing Observations In Natural History, Physics, Agriculture, And Commerce; Particularly On The Holy Land, And The Natural History Of The Scriptures*, ed. by Charles Linnæus, London: Printed for L. Davis and C. Reymers, 1766, էջ 11: Ռուսալայի Համալսարանի գրադարանում մենք ծանօթագանք նաեւ այս անգլերէն բարգմանութեան ձեռագրին, որ պահուած է Հասելքուիսի ֆոնդում (թիւ X:392a): Սոյն բարգմանութիւնը որոշ չափով ծանօթ է եղել հայ բանասէրներին եւ պատմաբաններին, արտացոլուել Արմենակ Սալմասլեանի *Հայկական Մատենագիտութիւն* հատորի մէջ (Երեւան, 1969, էջ 251):

⁵ Տեղեկութիւններ չկան, որ Հասելքուիսը տիրապետած լինի հայերէնին, սակայն դա բացառուած չէ: Նրա յիշատակագրում իր հայ ծանօթը մակագրութիւն է բողել հայերէն, նա հինգ ամիս ապրել է հայերով բնակեցուած Չմիւռնիայում, ուստի եւ միանգամայն հնարաւոր է, որ նա որոշ չափով ծանօթ եղած լինէր հայերէնին: Այդ ժամանակաշրջանում Չմիւռնիայում եղել է շուէդական հիւպատոսարան, որի գլխաւոր հիւպատոս Անդրէաս Ռիդելիուսը (Rydellius) օժանդակել է Հասելքուիսին (տես Hasselquist, *Voyages*, էջ IV): Չմիւռնիայում եղած ժամանակ շուէդ Գաւապարիորդը թերեւս առիթ ունեցած լինի ծանօթանալ տեղի շուէդական հիւպատոսարանի առաջին բարգման հայագի Ժան Մուրաջայի (Յովհաննէս Մուրատ-

ճայեան, 1721-1787) հետ: Վերջինս եղել է շուէրական ականաւոր դիւանագետ եւ պատմաբան Իզմատիուս Մուրաչա դ'Օստոնի հայրը եւ շուէրական դիւանագետ եւ արեւելագետ Աբրահամ Կոնստանտին դ'Օստոնի մեծ հայրը: Ժամ Մուրաչան էլ կարող էր Հասելքուիսիին որոշ չափով հայերէն սովորեցնել: Չի բացառուած նաեւ, որ Հասելքուիսին առիթ ունեցած լինէր ծանօթանալ 1721ից մինչեւ մահը Պոլսի շուէրական հիւպատոսարանում որպէս բարգման պաշտօնավարած ականաւոր բարգմանիչ Յակոբ Ծամճիօղլուի (1695-1775) հետ:

⁶ Միջնադարում աստուածաշնչեան երկիրը շատ եւրոպացի ճանապարհորդների է գրաւել, որոնք յետագայում հրատարակել են ուղեգրութիւններ եւ ճանաչողական գորքեր: Գրանցից յատկապէս արժէքաւոր են Hadrianus Relandus, *Palaestina* լատիներէն երկհատոր աշխատութիւնը (հրատարակուած 1714ին), օժտուած մի շարք քարտեզներով եւ ֆրանցիսկեան քահանայի հեղինակած *Lamentavel Relacão* պորտուգալերէն գորոյկը (Լիսաբոն, 1756), որտեղ նկարագրուած է Երուսաղէմում բնակուող արարների ճնշումը տեղի քրիստոնէանների հանդէպ:

⁷ Հասելքուիսը միակը չի եղել Լինէյի ուսանողների մէջ, որ չի վերադարձել գիտական ճանապարհորդութիւնից: Իրենց մահկանացուն օտարութեան մէջ են կնքել նաեւ Լինէյի ուսանողներ, երիտասարդ բուսաբաններ Օսթէկը եւ Լօէֆլինգը, որոնք ճանապարհորդութեան են մեկնել Հասելքուիսից մէկ տարի անց՝ 1750ին (առաջինը՝ Չինաստան, երկրորդը՝ Իսպանիա, ապա՝ Հարաւային Ամերիկա): Ի դէպ, Վենեսուելայում վախճանուած 25ամեայ Պետրուս Լօէֆլինգի (Petrus Loeffling, 1729-1756) ճամփորդական նոթերը եւս յետմահու, 1758ին հրատարակել է Լինէյը (տես Yevgenij Grigorevich Bobrov, *Karl Liney*, Լենինգրադ, 1970, էջ 171, ռուսերէն): Ումտօյի Համալսարանի շրջակայ միջավայրի պատմութեան պրոֆեսոր Սվերքեր Սէօրլինը Լինէյի մասին գրած իր ճանաչողական յօդուածում այսպէս է գնահատել շուէր գիտնականի երիտասարդ ճանապարհորդ ուսանողներին. «Այն գիտահետազոտական ծրագիրը եւ ժողովրդական տնտեսութեանը նպաստող նախագիծը, որ իրականացրել են Լինէյը եւ նրա ճանապարհորդ առաքելները՝ մեծ մասամբ 25ամեայ երիտասարդներ, եղել է ամէնից երկարաժամկէտ, հետետղական ու անգիջում ծրագիրը Եւրոպայում: 1746ին յաջորդած երեք տասնամեակի ընթացքում... մինչեւ 1770ը, Լինէյի աշակերտները առաջատար էին ոչ միայն գիտական ճամփորդութիւնների մէջ, այլեւ բուսական մեծ բաժին ունէին նրա կատարած բոլոր հետազոտութիւնների մէջ: Լինէյի հաւաքագրած ընդամէնը քսանամեայ երիտասարդներն իրենց լուսագոյն տարիները նուիրաբերում էին այն գաղափարին, որ իրենք ոչ միայն պէտք է գիտական սխրանք իրագործեն, այլեւ հնարաւորութիւն ունենան գոյատեւելու դժուարագոյն պայմաններում, ինչը յաճախ չափազանց բարդ խնդիր էր: Նրանցից մի քանիսը մահացել են, ոմանք կորցրել են ողջ ունեցուածքը եւ ձախողուել, իսկ անուազն մէկը խեղադարուել է: Լինէյի հետաքրքրութիւնը տարեցտարի մարում էր, հաւանաբար այն պատճառով, որ չնայած գործադրուած ֆանքերին, արդիւնքը հազուադէպ էր համապատասխանում ծախսուած միջոցներին եւ մարդկային կորուստներին» (Sverker Sörlin, "Naturens hämnd på Linné," *Månads Journalen*, Ապրիլ, համար 4, 1999, էջ 59):

⁸ Տես ծանօթ 4:

⁹ Hasselquist, *Voyages*, էջ 33:

¹⁰ Նոյն, էջ 165:

¹¹ Ոսիսալայի Համալսարանի Գրադարան, Չեռագրերի Բաժին, Ֆրեդրիք Հասելքուիսի արխիւ, վաւերագիր Y62:

¹² Hasselquist, *Voyages*, էջ 42:

¹³ Հասելքուիսթը պատարագին ներկայ է եղել Չմիտնիայի մեծագոյն հայկական եկեղեցում Ս. Ստեփաննոսում (որը նախապես կոչուել է Ս. Թադէոս-Բարրուդիմէոս): Այս վանքի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Յակոբ վ. Քոստան, *Հայր Ի Չմիտնիա Եւ Շրջակայս*, հ. Ա., Վիեննա, 1899, էջ 45-77: Այժմ վանքը գործածում են որպէս պահեստ (տե՛ս՝ *Հայրենիքի Չայն*, Երեւան, 7.11.1990):

¹⁴ Հասելքուիսթի վկայութիւնը, որ ոտնկալայի արարողութիւնը կատարող քահանան նստած է եղել գորգի վրայ, անսովոր է բուն: Թերեւս պետք է լինի «ձնկի էր եկած»:

¹⁵ Hasselquist, *Voyages*, էջ 45-46:

¹⁶ Ակնարկուած երիտասարդները կարող էին լինել ինչպէս դպիրներ կամ մոնքեր, այնպէս էլ աշխարհիկ մարդիկ, որոնք կարողացել են Դանիէլի մարգարէութիւնից՝ Շրագալոյցի պատարագին ընթերցուող հատուածները:

¹⁷ Հասելքուիսթի հաղորդած տեղեկութիւնը՝ հայ եկեղեցում երաժշտական գործիքների գործածութեան վերաբերեալ արժանի է ուշադրութեան, քանի որ ցարդ յայտնի էր, որ հայ եկեղեցում գործիքային երաժշտութիւն սկսել են օգտագործել ԺԹ դարից: Սակայն երաժշտական գործիքների հարցը մնում է չպարզուած: Սոյն հատուածում ակնյայտ շփոթութիւն է առկայ. իրականում մինեանց բախուող երկու հաստ արոյրէ բերքերն են նման ծննդաների, այլ ոչ երկաթեայ սրինգները, իսկ այդ ծննդաներն էլ պիտի որ լինեն ոչ թէ երաժշտական գործիք, այլ հայոց պատարագի ժամանակ օգտագործուող բշոցը, որը հեղինակը եւս մէկ անգամ յիշատակել է այս նոյն հատուածում որպէս երկար գաւազանին ամրացուած փստէներ:

¹⁸ Այն, որ հայկական պատարագի մէջ երոպացին լսել է քուրքական երաժշտութիւն՝ չպետք է տարօրինակ բուայ: Կոմիտասի վկայութեամբ՝ Օսմանեան կայսրութեան քաղաքների հայկական եկեղեցիներում հայ հոգեւոր երաժշտութեան մէջ մեծապէս մուտք էին գործել քուրքական երաժշտութեան տարրեր. «Պատարագի երգերն գրեթէ անխտիր օտարամուտ եւ անճաշակ եղանակներ են՝ Տաճկաստանում՝ տաճիկ-արարչոյն, Պարսկաստանում՝ պարսիկ-արար...» (Կոմիտաս, *Նամակներ*, Երեւան, 2000, էջ 61): Համեմատութեան համար արժէ մէջբերել Հասելքուիսթից մի քանի տասնամեակ անց Էջմիածնում հայ հոգեւոր երաժշտութիւն ունկնդրած մէկ այլ երոպացի ճանապարհորդի կարծիքը, որն ապացուցում է, թէ բուն հայ միջավայրում հայ հոգեւոր երաժշտութիւնը համեմատաբար անխտար է մնացել. «Քահանաները հազնում են սպիտակ շապիկ եւ արեւածագին սկսում են լսուել նրանց ռամկական մեղեդիները. Եթէ Իտալիայի կախարդիչ մեղեդիները շունեն, յամենայն դէպս նրանց չափ վեճ ու յուզիչ են: Մի երոպացի առանց յուզմունքի չի կարող չլսել նրանց լինի դա հոգու խորքը թափանցող պարզութեան պատճառով կամ իր Հայրենիքը յիշելուն համար եւ կամ մանկութեան առաջին տպաւորութիւնների վերապրումի հետեւանքով, քաղցր եւ ուժեղ տպաւորութիւններ, մանաւանդ հետու երկրներում» («Ողեկորութիւններ Պիէր Ամէդէ Ժոքերի (1805-1806)», Յովհաննէս Յակոբեան, *Աղբիւրներ Հայաստանի Եւ Անդրկովկասի Պատմութեան. Ողեկորութիւններ*, հ. 2, Երեւան, Պետհրատ, 1934, էջ 203):

¹⁹ Բացառում է, որ կուսակրօն քահանան կրէր եպիսկոպոսական բազ: Ամենայն հաւանականութեամբ Հասելքուիսթը չի հասկացել, որ տեսել է հենց եպիսկոպոսին եւ կամ քահանայի գլխի խոյրն է սխալմամբ անուանել եպիսկոպոսական բազ:

²⁰ Հասելքուիսթից առաջ Չմիտնիայի Սուրբ Ստեփանոս հայկական եկեղեցու վերաբերեալ շուէր ճանապարհորդ Միքայէլ Էմենանը գրել է հետեւեալը. «Նրանք այստեղ

կառուցել են մի մեծ եւ գեղեցիկ եկեղեցի եւ բարեխաւս եւ այն մեծ Հրդեհից յետոյ (իրականում այս եկեղեցին վերակառուցուել է 1688ին՝ 1682ի երկրաշարժի աւերածութիւնից յետոյ - Ա.Բ.), դրա յատակը ծածկուած է փոքրիկ գեղեցիկ թուրքական գորգիկներով, այն նպատակով, որ հայերը, թուրքական սովորութեան համաձայն, կօշիկներ են հետներն առնում եւ դրանցով մտնում իրենց եկեղեցին, իրենց պաշտում են թուրքերի նման, այնպէս որ շուտով գնալով աւելի կը նմանուէին թուրքերին, եթէ եկեղեցում չունենային խորան եւ պատկերներ: Եկեղեցին կրում է սուրբ Ստեփանոսի անունը, որի պատերին նկարներ են կախուած՝ խորանից վեր կամ աջ. Եկեղեցու դռան վերեւում նայնպէս սուրբ Ստեփանոսի եւ Երրորդութեան պատկերներն են: Առաջինը Հօր նկարն է՝ ձերունու տեսքով եւ եռածայր պապական թագով, Որդին՝ խաչով եւ Սուրբ Հոգին՝ աղանու տեսքով: Ինչ վերաբերում է եկեղեցական արարողութեանը, այն իրականացում է լիակատար ազատութեամբ: Նրանք այստեղ ունեն ութ քահանայ, որոնցից ամենատարէջը լուծում է նրանց մէջ հնարաւոր տարածանութիւններն ու վէճերը: Նրանք առաջնորդում են թուրքական օրէնքներով, միայն թէ, իմ կարծիքով, նրանք դրան քիչ են դիմում իրենց հարցերով: ...Աստուայ խօսքը, գրքերը, որոնցով նրանք կատարում են պատարագը, տպագրուած են վենետիկում եւ Մարսէլում եւ այլ պապական վայրերում: Այդպիսով կարելի է մտածել (եւ ես ինքս էլ նկատել եմ), թէ որքան սերտ են նրանք կապուած այդ կաթոլիկներին: Ամենատարէջ քահանայի անունն իսահակ է, միջին տարիքի մի մարդ, խաղաղ, պարզ, միամիտ եւ կենսուրախ, այդպէս միւսներն էլ մօտեցան ինձ, առնուազն իմ հանդէպ ամենայն սիրալիրութիւն ցուցաբերեցին, ինչպէս եկեղեցում, այնպէս էլ տանք» (տե՛ս Michael Eneman, *Resa i Orienten 1711-1712. Utgivsen af K. U. Nylander. Förra Delen, Mindre Asien Och Egyptien. Senare Delen. Sinai Halfön Och Palestina*, Ստիսաբա, 1880, էջ 43-45):

²¹ Hasselquist, *Voyages*, էջ 46-51:

²² Նոյն, էջ 101: Այս հատուածն արեւմտահայերէն բարձրամութեամբ մէջ է բերուած՝ Արշակ Ալպոյանեանի, *Արարական Միացեալ Հանրապետութեան Եգիպտոսի Նահանգը Եւ Հայերը* գրքում, Գահիրէ, տպարան «Նոր Աստղ», 1960, էջ 50-51:

²³ Նկատի ունի հոգևոր եւ հասարակական եռանդուն գործիչ, 1715-1749ին Երուսաղէմի Հայոց պատրիարք Գրիգոր Չ. Երուսաղէմի (Շիրալակի, 1670-1749), որը կառուցողական մեծ գործունէութիւն է իրականացրել Երուսաղէմում եւ շրջակայ բնակավայրերում:

²⁴ Hasselquist, *Voyages*, էջ 118:

²⁵ Նկատի ունի Երուսաղէմի հայկական Ս. Հրեշտակապետաց վանքը, որը գտնուում է քաղաքի հարաւային կողմում՝ պարսպի սօտ եւ հայոց բաղային եկեղեցին է:

²⁶ Հաւանաբար նկատի ունի Երուսաղէմի հայոց Ս. Փրկչի վանքը:

²⁷ Հասնեղոսի Երուսաղէմ այցելած տարին Հայոց պատրիարքը եղել է ակամաւոր հոգևոր-մշակութային գործիչ, գրող Յակոբ Բ. Նալեան Չմմատացին (1701-1764), որը Երուսաղէմում գործել է 1749-1752ին, այնուհետեւ դարձել Պոլսի պատրիարք:

²⁸ Այդ ծանօթութեան մասին Հասնեղոսը վկայել է 1749ի Դեկտեմբերի 16ին Չմիւնիայից Լիմէլին գրած նամակում. «Ես նաեւ յեղ եմ, որ այստեղ կարճ ժամանակում լու հնարաւորութիւն կը լինի Հայոց պատրիարքի բնկերակցութեամբ մեկնել Երուսաղէմ, որը ներկայումս այստեղ է» (Hasselquist, *Voyages*, էջ 407-408):

²⁹ Նկատի ունի Երուսաղեմի գլխավոր՝ Ս. Յակոբի վանքը, որը գտնուում է Սիոն լեռան գագաթին: Հասելուիսիսի այցելած հայկական վայրերը (ու նաև հայոց պատրիարքին տուած այցելութիւնը) մշտապէս կրկնել են Երուսաղեմ ճանապարհորդած երուսաղեմները: Յիշենք մէկ օրինակ. Հասելուիսից մի քանի տասնամեակ անց ֆրանսիացի նշանավոր գրող Շատոբրիանը «Ուխտագնացութիւն Փարիզից Երուսաղեմ» գրուածքում կատարել է հետեւեալ նշումները. «Աննայի տունը, որը գտնուում է Դաւթի դարպասների մօտ, Սիոն լեռան ստորոտը, այս տան աւերակների վրայ հիմա կառուցուած է մի եկեղեցի, որը պատկանում է հայերին: ...Սուրբ Յակոբ Մեծի նահատակութեան վայրը, որն այժմ հայկական վանք է՝ իր շքեղ ու հարուստ եկեղեցիով: Հիմա գնում եմ հայկական պատրիարքին հանդիպելու» (Շատոբրիան, «Ուխտագնացութիւն Փարիզից Երուսաղեմ», ֆրանս. քարգմանեց Ռուրէն Խաչատրեանը, *Լուսատրիչ*, 6.01.1993):

³⁰ Hasselquist, *Voyages*, էջ 123-124:

³¹ Նոյն, էջ 135:

³² Յեխին (անգլերէն՝ sequin), ոսկեղորամ, շրջանառութեան մէջ է եղել Իտալիայում եւ Օսմանեան կայսրութիւնում:

³³ Hasselquist, *Voyages*, էջ 138:

³⁴ Նոյն, էջ 139-140:

THE SWEDISH TRAVELLER FREDRICK HASSELQUIST ABOUT THE ARMENIANS (Summary)

ARTSVI BAKHCHINIAN

There are interesting observations and information about the Armenians in the traveling notes of the Swedish botanist and physician Frederick Hasselquist (1722-1752), *Iter Palaestinum*. He traveled in Ottoman Turkey, Palestine, and Egypt and described the peoples of these countries, including Armenians. He attended an Armenian church service in Smyrna and gave some information about the Armenians in Jerusalem and Jaffa.

Hasselquist appreciated the skills of the Armenians: "The Armenians are the architects of the Turks. By their natural inclination for the arts, assisted by what they have seen on their travels in the East, build as well as can be expected from a people who owe all their knowledge, in a manner, to nature. If these people were to travel to Europe, and there cultivate their parts, we might see in the East masters in every useful science, who might probably vie with the ancients and surpass many of the moderns."